

5. *Разимов А. П.* Психология команды / А. П. Разимов. – М. : Высш. шк., 2003. – 423 с.
6. *Обозов Н. Н.* Три подхода к исследованию психологической совместимости / Н. Н. Обозов, А. Н. Обозова // Вопросы психологии. – 1981. – № 6. – С. 91–101.
7. *Анисимов О. С.* Методологическая версия категориального аппарата психологии / О. С. Анисимов. – Новгород : НЗКШ, 1990. – 334 с.

© **Княшко Л. О., Мозолева Г. О.**

РОЛЬОВЕ СПІЛКУВАННЯ ЧЛЕНІВ МАЛОЇ ГРУПИ З РІЗНИМ СТАТУСОМ

О. Л. Корбанова, м. Київ

Розглядається феномен рольового спілкування як система включеності особистості в рольову структуру групи, охарактеризовано зовнішній і внутрішній рівні рольового спілкування. Створено класифікацію представлених у класному колективі рольових позицій за критерієм відповідності взаємних очікувань і ставлень. Вивчено загальні і статусно-позиційні особливості рольового спілкування членів малої групи з різним статусом на зовнішньому і внутрішньому рівнях.

Ключові слова: рольове спілкування, роль, включеність, статус, рольова структура малої групи, рольові позиції.

Рассматривается феномен ролевого общения как система включенности личности в ролевую структуру группы, охарактеризованы внешний и внутренний уровни ролевого общения. Создана классификация представленных в классном коллективе ролевых позиций по критерию соответствия взаимных ожиданий и отношений. Изучены общие и статусно-позиционные особенности ролевого общения членов малой группы с разным статусом на внешнем и внутреннем уровнях.

Ключевые слова: ролевое общение, роль, включенность, статус, ролевая структура малой группы, ролевые позиции.

The study deals with the phenomenon of role-based communication as a system of inclusion of personality into the role structure of the group, analysing external and internal levels of role-based communication. The paper presents newly developed classification of the roles in a school class based on the criteria of mutual expectations and relations compliance. General and status-positional specifics of role-based communication among small group's members with different status is studied both on the external and internal level.

Key words: role-based communication, role, status, role structure of a small groupe, role positions.

Проблема. Вивчення учнівської групи як соціально-психологічного середовища і пошук засобів оптимізації її функціонування – один із практично значущих напрямків у сучасній психологічній науці. Освітнянська практика досі не надає належної уваги статусові учнів в учнівській групі як засобів корекції таких небажаних проявів у навчально-виховному процесі, як низька дисциплінованість, недостатня самостійність та активність учнів, міжособова конфліктність і дезадаптація в групі тощо. Визначення особливостей рольового спілкування на зовнішньому і внутрішньому рівнях в учнів з різним статусом уможливило позитивний психолого-педагогічний вплив на окремих учнів залежно від статусу, їхню групову ідентичність, міжособове спілкування та групу в цілому.

Мета статті: дослідження загальних і статусних особливостей рольового спілкування старшокласників на зовнішньому та внутрішньому рівнях.

Незважаючи на достатню розробленість проблем міжособистісного сприймання, пізнання та міжособових стосунків (Г. М. Андреева, О. О. Бодальов, Н. Н. Богомолова, Я. Л. Коломінський, М. М. Обозов, А. В. Петровський), міжособистісного оцінювання в малих групах (О. О. Кронік), рольової взаємодії (П. П. Горностай) та рольового підходу (В. І. Войтко, А. Л. Свенцицький, П. П. Горностай) у соціальній психології, феномен рольового спілкування й досі вивчено недостатньо [1]. Тож вважаємо актуальним викласти наші погляди на рольове спілкування і ключові поняття, на основі яких воно визначається.

Роль розглядають як посередника у спілкуванні з іншими людьми і як механізм включення особистості в соціальний контекст. Так, П. П. Горностай розробив трикомпонентну структуру рольової взаємодії особистості, яка охоплює рольові очікування, рольову поведінку і рольову Я-концепцію. У рольовій взаємодії відбувається рольове спілкування [2].

Згідно з принципом рольової перспективи [1], який полягає у забезпеченні рольового і статусного зростання особистості в ході реалізації її життєвої програми, вирішується суперечність між певною структурованістю рольового спілкування, пов'язаною з прийняттям тих чи інших ролей, і прагненням особистості до самореалізації. Рольова перспектива є стимулом руху вперед в особистісному плані. У результаті особистість розширює власний рольовий репертуар, вправляється у побудові нових рольових сценаріїв поведінки та розширює власні можливості досягнення цілей у спілкуванні. Відкидаючи непродуктивні і непридатні для себе моделі поведінки, особистість залишає такі, що стають притаманними їй і певним чином характеризують її.

Це явище враховується у тренінговій практиці. Нові для особистості ролі стають для неї моделлю особистісного зростання, корекції між-особових стосунків й уможливають апробацію нової поведінки. Близьке оточення, що добре знає дану особу, на основі цього явища може певним чином прогнозувати її рольове спілкування в тій чи іншій ситуації, вибір ролей і дальший розвиток ситуації. У рольовому спілкуванні важливим є ситуативний вибір рольових сценаріїв поведінки, оскільки в поведінці реалізується та усталюється співвідношення статусів. У різних рольових ситуаціях індивід може мати різний статус, отож він таким чином дістає можливість випробувати свої сили й можливості у боротьбі за ту чи ту статусну позицію.

Рольове спілкування ми розглядаємо як систему включеності особистості в рольову структуру групи. При цьому включеність характеризує ціннісний, процесуальний і результативний аспекти рольового спілкування й залежить від ступеня інтенсивності та успішності рольової поведінки особистості в конкретній малій групі. Рольова поведінка – спосіб реалізації динамічної статусно-позиційної моделі спілкування і засіб рольового спілкування з однокласниками.

На основі теоретичного аналізу проблеми ми виділили зовнішній і внутрішній рівні рольового спілкування. Такий поділ відповідає характеристикам рольового спілкування і надає додаткові можливості в ході побудови самого дослідження та аналізу його результатів. Отже, рольове спілкування учнів проявляється на зовнішньому і внутрішньому рівнях. При цьому зовнішній рівень характеризує соціально-психологічні закономірності і механізми спілкування, що виникають у рольовій взаємодії, тоді як внутрішній – індивідуальні характеристики рольового спілкування.

У процесі рольового спілкування учні беруть на себе *ролі* (динамічні статусно-позиційні моделі спілкування). Їх можна охарактеризувати через рольові позиції, які особистість займає у рольовій структурі малої групи. Це надає індивідуального забарвлення ролям конкретної особистості. У межах ролі відбувається обмін інформацією між учасниками спілкування, що уможливає подальше рольове спілкування. Така інформація містить відомості про партнера по спілкуванню, характеризує ставлення до нього та уявлення про нього, його ставлення до себе, а також уявлення про себе, власні цілі й можливості [3; 4]. Відбувається постійна корекція цілей і засобів спілкування, у результаті чого формуються взаємні експектації й ставлення і стає можливою рольова взаємодія. Схвалювана роль є показником високої соціалізованості її носія. Отже, одним з параметрів вивчення ролі слід вважати ставлення інших до певного члена малої групи. Роль кожного конкретного учня багато в чому залежить від характеру його

взаємних з однокласниками ставлень та очікувань. У процесі самовизначення учнів відбувається вибір схвалюваних рольових позицій і взаємин відповідно до очікувань близького оточення, а також адаптація до рольової структури класу.

Рольову структуру класу ми розглядаємо як узгодженість взаємних ставлень та очікувань, що реалізується в ролях-позиціях, функціях і статусі учнів. Конкретна роль приймається суб'єктом спілкування залежно від сприймання та розуміння ним певної ситуації спілкування. При цьому відбувається вибір ролі як моделі спілкування відповідно до експектацій та емоційних ставлень і реалізація даної моделі в поведінці в оперативній ситуації співвідношення ролей. Досі залишаються недостатньо вивченими психологічна ефективність рольового спілкування та прийняття рольових позицій у спілкуванні залежно від ставлень та очікувань, а також індивідуальні передумови рольової поведінки.

Щоб вивчити ефективність рольового спілкування на зовнішньому і внутрішньому рівнях, було проведено дослідження. Вибірку склали 570 старшокласників м. Києва.

Завданнями нашого дослідження стало: 1) з'ясувати особливості взаємних ставлень та очікувань старшокласників у рольовій структурі класу залежно від статусу; 2) визначити інтеракційні статусні особливості психологічної дистанції, позиції, а також валентності в рольовому спілкуванні.

Було сформульовано *гіпотезу*, згідно з якою показники психологічно ефективного рольового спілкування ("взаєморозуміння", "взаємозумовленість ставлень" і "досягнення бажаного статусу") є гомогенними, тоді як особливості самовизначення в рольовому спілкуванні залежать від статусу в малій групі.

Включеність у рольову структуру класу вимагає від учнів визначити своє місце в системі взаємних очікувань та ставлень і зайняти відповідні рольові позиції. Співвідношення взаємних очікувань та ставлень утворює певні групи рольових позицій, які складають рольову структуру класу. Звернімося до даних, отриманих за методикою шкалювання взаємних очікувань та ставлень однокласників. Як ставлення, так і очікування можуть бути адекватними, завищеними і заниженими. Для оцінювання ступеня включеності в рольову структуру класу ми розробили такі показники психологічно ефективного рольового спілкування: "взаєморозуміння" – у якій мірі взаємні очікування особи та інших членів малої групи збігаються; "взаємозумовленість ставлень" – зіставлення ставлень учня до однокласників і відповідно однокласників до нього; "досягнення бажаного статусу" – зіставлення очікуваних ставлень з реальними. Вивчення загальних тенденцій ефективного ро-

льового спілкування дало змогу з'ясувати, що високий рівень “взаєморозуміння” притаманний 65,9% опитаних старшокласників, “взаємозумовленості ставлень” – 48,1%, “досягнення бажаного статусу” – 46,3%. Високий рівень “взаєморозуміння” і “взаємозумовленості ставлень” одночасно наявний у 4,8% респондентів; “взаємозумовленості ставлень” і “досягнення бажаного статусу” – у 9,5%; “досягнення бажаного статусу” і “взаєморозуміння” – у 7,6%. Разом з тим низький рівень усіх трьох показників психологічно ефективного рольового спілкування діагностовано у 25,7% старшокласників. За результатами обробки отриманих даних також не виявлено суттєвих відмінностей у розподілі учнів з високим і низьким показниками ефективного рольового спілкування залежно від статусу й статі, що свідчить про гомогенність рольового спілкування на зовнішньому, взаємодійному рівні.

Вихідне положення про те, що роль як динамічна статусно-позиційна модель спілкування є системою очікувань і ставлень, дало змогу створити *класифікацію* представлених у класному колективі рольових позицій за критеріями відповідності взаємних очікувань і ставлень учнів.

У розподілі учнів за підгрупами рольових позицій виявлено певні тенденції. Суттєво репрезентовані в кожній із груп рольових позицій підгрупи, в яких значення критеріїв збігаються. Так, респондентів, ставлення яких до однокласників відповідає ставленню однокласників до них (“об’єктивних”), – 48,1% у вибірці старшокласників, що взяли участь у дослідженні. Учні, які чекають від однокласників ставлення, адекватного власному (“справедливих”), виявилось 64,7%. Старшокласників, від яких однокласники очікують ставлення, близького до реального (“зрозумілих”), – 46%. Таких, що сподіваються від однокласників ставлення, адекватного реальному (“реалістів”), – 46,3%.

Середня оцінка ставлення учня до однокласників (1,34) наближається за значенням до середньої оцінки очікуваного учнем ставлення однокласників до нього (1,08), однак при цьому наявна тенденція до заниження очікуваних ставлень порівняно з реальними. Найчастіше трапляється очікування нейтрального ставлення, а середнє місце в ряду оцінок займає очікування слабкопозитивного ставлення.

Проте в кожному конкретному випадку спостерігалися відмінності у співвідношенні ставлень та очікувань. Залежно від співвідношення ставлень та очікувань усіх респондентів було поділено на три умовні групи. Останні характеризували рольові позиції, які посідають учні. У першій підгрупі значення другого критерія (очікування) перевищувало значення першого (ставлення); у другій – значення першого критерія перевищувало значення другого; у третій –

значення критеріїв збігалися. Кожна з цих підгруп рольових позицій дістала свою умовну назву (рис. 1).

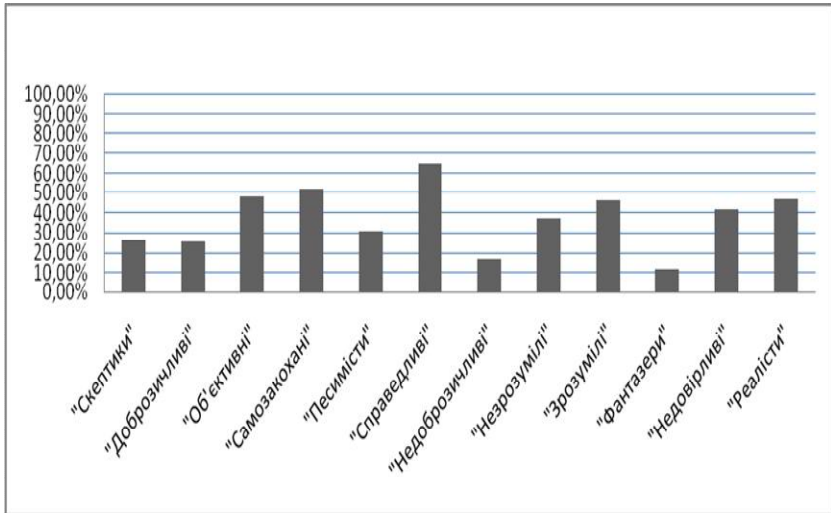

Рис. 1. Розподіл учнів за підгрупами рольових позицій

За критерієм “ставлення учня до однокласників – ставлення однокласників до нього” було виділено такі позиції: “скептики” (їхнє ставлення до однокласників гірше, ніж однокласників до них) – складають 26,3% опитаних старшокласників; “доброзичливі” (їхнє ставлення до однокласників гірше, ніж однокласників до них) – 22,8% учнів; “об’єктивні” (ставлення до однокласників відповідає ставленню однокласників до них) – 50,9%.

За критерієм “експектації від однокласників – ставлення до них” було виділено такі рольові позиції: “песимісти” (очікування від однокласників гірших ставлень, ніж власні) – 30,1% опитаних старшокласників; “самозакохані” (очікування від однокласників кращих ставлень, ніж власні до них) – 5,2%; “справедливі” (очікування таких же самих ставлень від партнерів, як і власні) – 64,7%.

За критерієм “ставлення учня до однокласників – експектації однокласників від учня” було виділено такі рольові позиції: “недоброзичливі” (ставлення до однокласників гірше, ніж ставлення однокласників) – 17% опитаних старшокласників; “незрозумілі” (ставлення до однокласників краще, ніж очікування однокласників) – 37%; “зрозумілі” (ставлення до однокласників збігаються з очікуваннями однокласників) – 46%.

За критерієм “очікування учня – ставлення однокласників” ми теж виділили три рольові позиції: “фантазери” (очікування від однокласників кращих ставлень, ніж реальні) – 11,8% опитаних старшокласників; “недовірливі” (очікування від однокласників гірших ставлень, ніж реальні) – 41,9%; “реалісти” (очікування від однокласників таких же самих ставлень, як і реальні) – 46,3%.

Найбільш часто у членів учнівської малої групи траплялися такі комбінації рольових позицій: “об’єктивний”, “справедливий”, “зрозумілий”, “реаліст”, а також “скептик”, “справедливий”, “недоброзичливий”, “недовірливий”.

На основі аналізу залежності рольових позицій від статусу в малій групі нам вдалося визначити певні тенденції (рис. 2). Так, учні з високим статусом частіше, ніж низькостатусні, посідають рольові позиції “скептиків”, “об’єктивних”, “справедливих”, “недоброзичливих”, “незрозумілих” і “недовірливих”. Учням з низьким статусом зазвичай відповідають рольові позиції “доброзичливих”, “песимістів”, “незрозумілих” і “фантазерів”. Вплив статусу на рольові позиції членів малої групи більш істотний, ніж вплив статі. Утім, було виявлено деякі особливості і залежно від статі: у дівчат частіше траплялися рольові позиції “песимістів”, “недоброзичливих” і “незрозумілих”, а у хлопців – “справедливих” і “зрозумілих”.

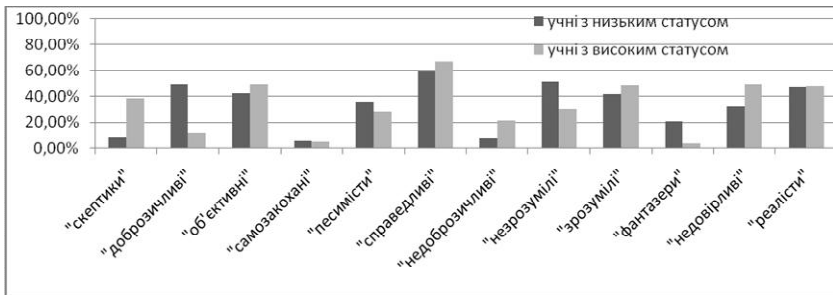

Рис. 2. Розподіл учнів з високим і низьким статусом за підгрупами рольових позицій

Внутрішній і зовнішній рівні рольового спілкування можуть бути зафіксовані за допомогою психологічних дистанцій, позицій та валентностей у діадичному спілкуванні, що надають рольовій поведінці індивідуального забарвлення. *Психологічна дистанція* характеризує ступінь внутрішньої, суб’єктивної спільності з партнером і ступінь “розкриття” у спілкуванні з ним; вона може бути близькою і неблизькою. *Психологічна позиція* являє собою систему взаємин особистості, у нашому дослідженні – за параметром “домінування – підлеглість”.

Валентність, або знак взаємин, характеризує симпатію, антипатію або нейтральне ставлення.

Важливою умовою рольового спілкування є прийняття учасниками спілкування ролей, адекватних ситуаціям, що стабільно повторюються. Також важливим є обмін інформацією, який ми моделювали в процесі невербальної гри – певного сценарію спілкування. У ній учасники опосередковано, через ходи гри, представили свої характерні рольові орієнтації. Учні діставали додаткову інформацію один про одного, у результаті чого приймалося певне рішення і змінювалося їхнє ставлення один до одного, що сприяло оптимізації взаємин. У ході невербальної гри вивчалось рольове спілкування, зокрема позиції домінування, рівноправності, підлеглості, близька і неблизька дистанції, а також симпатія, антипатія та нейтральне ставлення. Було визначено особливості внутрішнього рівня рольового спілкування: виявилось, що учні з високим статусом у класі віддають перевагу неблизькій психологічній дистанції у рольовому спілкуванні, а учні з відносно низьким статусом – близькій. Хлопці частіше віддають перевагу близькій психологічній дистанції у рольовому спілкуванні, позиції домінування і нейтральній валентності, дівчата – неблизькій психологічній дистанції, рівноправній позиції та симпатії.

Під час вивчення рольового спілкування на внутрішньому рівні визначалися показники “усвідомлення”, “відвертості” і “довірливості”. Показник “усвідомлення” вираховувався на основі реальних ставлень одного з учасників і таких, що приписувалися йому його партнером по грі; показник “відвертості” – на основі порівняння реальних ставлень і таких, що демонструються; показник “довірливості” – на основі порівняння демонстрованих одним із гравців ставлень і ставлень, приписуваних йому партнером по грі. Ми з’ясували, що учням з високим статусом властивий більш високий показник “усвідомлення” (4,95), а учням з низьким статусом – “відвертості” (6,21). Середні показники “довірливості” не мають істотних відмінностей у високо-статусних (4,41) і низькостатусних (4,32) респондентів. Залежність показників від статі учнів проявляється в тому, що показники “усвідомлення” і “відвертості” вищі у дівчат (відповідно 5,1 і 6,38).

Про взаємозалежність та взаємовплив зовнішнього і внутрішнього рівнів рольового спілкування свідчить досить висока значущість коефіцієнтів кореляції рангів Спірмена між реальним і демонстрованим, демонстрованим і приписуваним ставленнями.

Висновок. Феномен рольового спілкування як система включеності особистості в рольову структуру групи посідає важливе місце в житті юнацтва, у пошуках особистістю свого місця на “статусній шкалі” малої групи. Педагогічний аспект цього явища полягає в тому, що

керування рольовим спілкуванням може стати засобом його корекції. Досліджені інтеракційні особливості психологічної дистанції, позиції і валентності дають можливість з'ясувати співвідношення рольового спілкування внутрішнього і зовнішнього рівнів, вибрати педагогічні підходи до організації групових форм виховної роботи з учнями.

Низькою дисциплінованістю здебільшого вирізняються низько-статусні учні, що мають бідний рольовий репертуар, демонструють неадекватну рольову поведінку і не дотримуються правил та норм (нормативно-схвалюваних зразків) поведіння. Такі учні зазвичай недостатньо самостійні та активні. Їхня схильність до міжособистісних конфліктів визначається не тільки вектором симпатія-антипатія, а й низькою компетентністю в рольовому спілкуванні.

Отже, у результаті теоретико-експериментального дослідження було виявлено гомогенність рольового спілкування на зовнішньому рівні; конкретних відмінностей залежно від статусу при цьому не встановлено. На внутрішньому рівні провідним чинником рольового спілкування є статус. Високостатусним учням властиві: високий показник “усвідомлення”, схильність до неблизької дистанції і домінуючі позиції “скептиків”, “об’єктивних”, “справедливих”, “недоброзичливих”, “зрозумілих”, “недовірливих”, а низькостатусним – високий показник “відвертості”, надання переваги близькій дистанції, а також домінуючі позиції “доброзичливих”, “песимістів”, “незрозумілих” і “фантазерів” як чинники індивідуальних відмінностей у рольовому спілкуванні в малій групі. Незрозумілість урівноважується фантазерством, а це не сприяє особистісному зростанню, позитивним змінам, корекції поведінкових проявів, що й зумовлює, урешті-решт, низький статус підлітка як члена учнівської групи. Як бачимо, особливості самовизначення особи в рольовому спілкуванні залежать від її статусу в малій групі.

Література

1. Психологічний словник / за ред. В. І. Войтка. – К. : Вища шк., 1982. – 214 с.
2. Горностай П. П. Личность и роль: Ролевой подход к социальной психологии личности / П. П. Горностай. – К. : Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
3. Кроник А. А. Межличностное оценивание в малых группах / А. А. Кроник. – К. : Наук. думка, 1982. – 158 с.
4. Кроник А. А. В главных ролях: Вы, Мы, Он, Ты, Я: Психология значимых отношений / А. А. Кроник, Е. А. Кроник. – М. : Мысль, 1989. – 204 с.

© Коробанова О. Л.